अध्याय 10: बुद्धिः सर्वार्थसाधिका

विषय-सूची

12 प्रश्नावली · 60 प्रश्न

प्रश्नावली 1	पाठस्य आधारेण अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखन्तु ।	6 प्रश्न
प्रश्नावली 2	पूर्णवाक्येन उत्तराणि लिखन्तु ।	5 प्रश्न
प्रश्नावली 3	पाठस्य आधारेण पट्टिकातः क्रियापदानि चित्वा वाक्यानि पूरयन्तु ।	5 प्रश्न
प्रश्नावली 4	उदाहरणानुसारं निम्नलिखितानां पदानां वचनं पुरुषं च लिखन्तु ।	5 प्रश्न
प्रश्नावली 5	उदाहरणानुसारं समुचितैः क्रियापदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।	5 प्रश्न
प्रश्नावली 6	चित्रस्य आधारेण पञ्च वाक्यानि लिखन्तु ।	1 प्रश्न
प्रश्नावली 7	अधोलिखितानां पर्यायपदानां मेलनं कृत्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।	5 प्रश्न
प्रश्नावली परियोजनाकार्यम्	पाठे पठितानां धातुरूपाणां संग्रहणं कुर्वन्तु । तेषां पुरुषं वचनं च लिखन्तु ।	1 प्रश्न
प्रश्नावली अवबोधनम् १	पठित-सामग्रीम् आधृत्य अवबोधनकार्यम् — गद्यांशं पठित्वा एकपदेन उत्तरत ।	7 प्रश्न
प्रश्नावली अवबोधनम् २	रेखांकितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।	5 प्रश्न
प्रश्नावली अवबोधनम् ३	मञ्जूषात: समानार्थकानि पदानि चित्वा लिखत ।	5 प्रश्न
प्रश्नावली अवबोधनम् ४	कथापूर्ति — मञ्जूषायाः उचितपदैः कथापूर्तिः कुरुत ।	10 प्रश्न

प्रश्नावली 1 — पाठस्य आधारेण अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखन्तु ।

प्रश्न 1

सरोवरस्य तीरे सुकोमलभूमौ बिलेषु के निवसन्ति ?

हल

सरोवर के किनारे कोमल भूमि के बिलों में शशक (खरगोश) निवास करते हैं ।

उत्तर: शशकाः

प्रश्न 2

केषां परिभ्रमणेन शशकाः क्षतविक्षताः मृताः च भवन्ति ?

हल

हाथियों के घूमने से शशक घायल तथा मृत हो जाते हैं ।

उत्तर: गजानां

प्रश्न 3

शशकराजः कस्य समीपं गच्छति ?

हल

शशकराज गजराज के पास जाता है ।

उत्तर: गजराजस्य

प्रश्न 4

के स्वमतं प्रकाशयन्ति ?

हल

शशक अपने मत को प्रकट करते हैं ।

उत्तर: शशकाः

प्रश्न 5

कः चन्द्रं नमति ?

हल

गजराज चन्द्रमा को प्रणाम करता है ।

उत्तर: गजराजः

प्रश्न 6

के सुखेन तिष्ठन्ति ?

हल

शशक सुखपूर्वक रहते हैं ।

उत्तर: शशकाः

प्रश्नावली 2 — पूर्णवाक्येन उत्तराणि लिखन्तु ।

प्रश्न 1

चन्द्रः कदा प्रसन्नः भवति ?

हल

जब शशक जीवित रहते हैं तभी चन्द्रमा प्रसन्न होता है ।

उत्तर: यदा शशका: जीवन्ति तदा एव चन्द्रः प्रसन्नः भवति ।

प्रश्न 2

सायङ्काले केषां सभा भवति ?

हल

सायंकाल में शशकों की सभा होती है ।

उत्तर: सायङ्काले शशकानां सभा भवति ।

प्रश्न 3

शशकाः किमर्थम् उपायं चिन्तयन्ति ?

हल

शशक अपनी रक्षा के लिए उपाय सोचते हैं ।

उत्तर: शशकाः स्वरक्षार्थम् उपायं चिन्तयन्ति ।

प्रश्न 4

चन्द्रः केन नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति ?

हल

चन्द्रमा 'शशाङ्क' नाम से प्रसिद्ध है ।

उत्तर: चन्द्रः ‘शशाङ्कः’ इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति ।

प्रश्न 5

“आम्, चन्द्रस्य दर्शनाय आवाम् अधुना एव सरोवरं प्रति चलाव:” इति कः कथयति ?

हल

यह वाक्य शशक कहता है ।

उत्तर: “आम्, चन्द्रस्य दर्शनाय आवाम् अधुना एवं सरोवरं प्रति चलावः ।” इति शशकः कथयति ।

प्रश्नावली 3 — पाठस्य आधारेण पट्टिकातः क्रियापदानि चित्वा वाक्यानि पूरयन्तु ।

प्रश्न 1

किं चन्द्रः सरोवरे ..... ।

हल

मञ्जूषा से उपयुक्त क्रियापद चुनकर रिक्त स्थान भरा गया है ।

उत्तर: तिष्ठति

प्रश्न 2

सर्वे शशका: उपाय ..... ।

हल

मञ्जूषा से उपयुक्त क्रियापद चुनकर रिक्त स्थान भरा गया है ।

उत्तर: चिन्तयन्ति

प्रश्न 3

सायंकाले शशकानां सभा ..... ।

हल

मञ्जूषा से उपयुक्त क्रियापद चुनकर रिक्त स्थान भरा गया है ।

उत्तर: भवति

प्रश्न 4

शशकाः सरोवरस्य तीरे ..... ।

हल

मञ्जूषा से उपयुक्त क्रियापद चुनकर रिक्त स्थान भरा गया है ।

उत्तर: निवसन्ति

प्रश्न 5

सः गजराजं ..... ।

हल

मञ्जूषा से उपयुक्त क्रियापद चुनकर रिक्त स्थान भरा गया है ।

उत्तर: कथयति

प्रश्नावली 4 — उदाहरणानुसारं निम्नलिखितानां पदानां वचनं पुरुषं च लिखन्तु ।

प्रश्न 1

तिष्ठन्ति — पुरुषः, वचनम् लिखन्तु ।

हल

'तिष्ठन्ति' क्रिया बहुवचन प्रथमपुरुष रूप है ।

उत्तर: प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

प्रश्न 2

जीवन्ति — पुरुषः, वचनम् लिखन्तु ।

हल

'जीवन्ति' क्रिया बहुवचन प्रथमपुरुष रूप है ।

उत्तर: प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

प्रश्न 3

नमति — पुरुषः, वचनम् लिखन्तु ।

हल

'नमति' क्रिया एकवचन प्रथमपुरुष रूप है ।

उत्तर: प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

प्रश्न 4

कथयति — पुरुषः, वचनम् लिखन्तु ।

हल

'कथयति' क्रिया एकवचन प्रथमपुरुष रूप है ।

उत्तर: प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

प्रश्न 5

गच्छति — पुरुषः, वचनम् लिखन्तु ।

हल

'गच्छति' क्रिया एकवचन प्रथमपुरुष रूप है ।

उत्तर: प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

प्रश्नावली 5 — उदाहरणानुसारं समुचितैः क्रियापदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।

प्रश्न 1

कथ् धातुः — एकवचनम्, द्विवचनम्, बहुवचनम् लिखन्तु ।

हल

लट्लकार प्रथमपुरुष के तीनों वचन रूप ।

उत्तर: कथयति, कथयतः, कथयन्ति

प्रश्न 2

स्था धातुः — एकवचनम्, द्विवचनम्, बहुवचनम् लिखन्तु ।

हल

लट्लकार प्रथमपुरुष के तीनों वचन रूप ।

उत्तर: तिष्ठति, तिष्ठतः, तिष्ठन्ति

प्रश्न 3

कृ धातुः — एकवचनम्, द्विवचनम्, बहुवचनम् लिखन्तु ।

हल

लट्लकार उत्तमपुरुष के तीनों वचन रूप ।

उत्तर: करोमि, कुर्वः, कुर्मः

प्रश्न 4

जीव् धातुः — एकवचनम्, द्विवचनम्, बहुवचनम् लिखन्तु ।

हल

लट्लकार प्रथमपुरुष के तीनों वचन रूप ।

उत्तर: जीवति, जीवतः, जीवन्ति

प्रश्न 5

चल् धातुः — एकवचनम्, द्विवचनम्, बहुवचनम् लिखन्तु ।

हल

लट्लकार उत्तमपुरुष के तीनों वचन रूप ।

उत्तर: चलामि, चलावः, चलामः

प्रश्नावली 6 — चित्रस्य आधारेण पञ्च वाक्यानि लिखन्तु ।

प्रश्न 1

चित्र के आधार पर पाँच वाक्य लिखिए ।

हल

चित्र (उपवन/सेवफल-वृक्ष) देखकर पाँच वाक्य लिखे गए हैं ; छात्र चित्र के अनुसार स्वयं भी वाक्य बना सकते हैं ।

उत्तर: (क) एतत् चित्रम् उपवनस्य अस्ति। (ख) एषः वृक्षः सेवफलस्य अस्ति । (ग) वृक्षस्य अधः सेवफलानि सन्ति । (घ) सेवफलानि खादित्वा बालकाः प्रसन्नाः भवन्ति । (ङ) सेवफलस्य वर्णः रक्तः अस्ति ।

प्रश्नावली 7 — अधोलिखितानां पर्यायपदानां मेलनं कृत्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।

प्रश्न 1

गजः — पर्यायपदम् ।

हल

'गज' का पर्यायवाची ।

उत्तर: हस्ती

प्रश्न 2

पदम् — पर्यायपदम् ।

हल

'पदम्' का पर्यायवाची ।

उत्तर: चरण:

प्रश्न 3

चन्द्रः — पर्यायपदम् ।

हल

'चन्द्र' का पर्यायवाची ।

उत्तर: शशाङ्क:

प्रश्न 4

सरोवर: — पर्यायपदम् ।

हल

'सरोवर' का पर्यायवाची ।

उत्तर: जलाशय:

प्रश्न 5

प्रजा — पर्यायपदम् ।

हल

'प्रजा' का पर्यायवाची ।

उत्तर: जनता

प्रश्नावली परियोजनाकार्यम् — पाठे पठितानां धातुरूपाणां संग्रहणं कुर्वन्तु । तेषां पुरुषं वचनं च लिखन्तु ।

प्रश्न 1

पाठ में पढ़े गए धातुरूपों का संग्रह कीजिए तथा उनका पुरुष और वचन लिखिए ।

हल

यह परियोजना-कार्य है, छात्र स्वयं करें/करिष्यन्ति ।

उत्तर: छात्राः स्वयं कुर्वन्तु ।

प्रश्नावली अवबोधनम् १ — पठित-सामग्रीम् आधृत्य अवबोधनकार्यम् — गद्यांशं पठित्वा एकपदेन उत्तरत ।

प्रश्न 1

कः भयेन चन्द्रं नमति ?

हल

गद्यांश के अनुसार भय से चन्द्रमा को गजराज प्रणाम करता है ।

उत्तर: गजराज :

प्रश्न 2

गजराजः जले कस्य प्रतिबिम्बम् पश्यति ?

हल

गजराज जल में चन्द्रमा का प्रतिबिम्ब देखता है ।

उत्तर: चन्द्रस्य

प्रश्न 3

गजराजः केन सह सरोवरस्य समीपं गच्छति ?

हल

गजराज शशक के साथ सरोवर के पास जाता है ।

उत्तर: शशकेन

प्रश्न 4

के सुखेन तिष्ठन्ति ?

हल

शशक सुखपूर्वक रहते हैं ।

उत्तर: शशकाः

प्रश्न 5

पूर्णवाक्येन उत्तरत — गजयूथः पुनः कदापि कुत्र न आगच्छति ?

हल

गजयूथ फिर कभी सरोवर के पास नहीं आता ।

उत्तर: गजयूथः पुनः कदापि सरोवरस्य समीपं न आगच्छति ।

प्रश्न 6

निर्देशानुसारं उत्तरत — 'जले' अत्र का विभक्तिः ? (क) प्रथमा (ख) तृतीया (ग) पञ्चमी (घ) सप्तमी

हल

'जले' अधिकरण कारक है, अतः सप्तमी विभक्ति है ।

उत्तर: (घ) सप्तमी

प्रश्न 7

निर्देशानुसारं उत्तरत — 'तिष्ठन्ति' इत्यत्र कः धातुः ? (क) तिष्ठ् (ख) स्थ (ग) स्था (घ) स्थ

हल

'तिष्ठन्ति' रूप 'स्था' धातु से बनता है ।

उत्तर: (ग) स्था

प्रश्नावली अवबोधनम् २ — रेखांकितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

प्रश्न 1

शशकाः स्वरक्षार्थं उपायम् अचिन्तयत् । (रेखांकित 'शशकाः' पर प्रश्न बनाएँ)

हल

कर्ता 'शशकाः' पर 'के' से प्रश्न बनाया गया है ।

उत्तर: के स्वरक्षार्थं उपायम् अचिन्तयत् ?

प्रश्न 2

वयम् शशकाः तस्य प्रजाः स्मः । (रेखांकित 'तस्य' पर प्रश्न बनाएँ)

हल

'तस्य' पर 'कस्य' से प्रश्न बनाया गया है ।

उत्तर: वयम् शशका: कस्य प्रजाः स्मः ?

प्रश्न 3

चन्द्रः सरोवरे तिष्ठति । (रेखांकित 'सरोवरे' पर प्रश्न बनाएँ)

हल

स्थानवाचक 'सरोवरे' पर 'कुत्र' से प्रश्न बनाया गया है ।

उत्तर: चन्द्रः कुत्र तिष्ठति ?

प्रश्न 4

शशकराज: गजराजस्य समीपं गच्छति । (रेखांकित 'शशकराज:' पर प्रश्न बनाएँ)

हल

कर्ता 'शशकराज:' पर 'क:' से प्रश्न बनाया गया है ।

उत्तर: क: गजराजस्य समीपं गच्छति ?

प्रश्न 5

गजराजः भयेन चन्द्रम् नमति । (रेखांकित 'चन्द्रम्' पर प्रश्न बनाएँ)

हल

कर्म 'चन्द्रम्' पर 'कम्' से प्रश्न बनाया गया है ।

उत्तर: गजराज भयेन कम् नमति ?

प्रश्नावली अवबोधनम् ३ — मञ्जूषातः समानार्थकानि पदानि चित्वा लिखत ।

प्रश्न 1

रविः — समानार्थकम् ।

हल

'रवि' का समानार्थक ।

उत्तर: सूर्यः

प्रश्न 2

चन्द्रः — समानार्थकम् ।

हल

'चन्द्र' का समानार्थक ।

उत्तर: शशाङ्कः

प्रश्न 3

जलाशयः — समानार्थकम् ।

हल

'जलाशय' का समानार्थक ।

उत्तर: सरोवरः

प्रश्न 4

हस्ती — समानार्थकम् ।

हल

'हस्ती' का समानार्थक ।

उत्तर: गजः

प्रश्न 5

तीरे — समानार्थकम् ।

हल

'तीर' का समानार्थक ।

उत्तर: तटे

प्रश्नावली अवबोधनम् ४ — कथापूर्ति — मञ्जूषायाः उचितपदैः कथापूर्तिः कुरुत ।

प्रश्न 1

एकस्मिन् वने एकः .....(i)..... महान् सरोवरः अस्ति।

हल

मञ्जूषा से उपयुक्त पद ।

उत्तर: नित्यजलपूर्णः

प्रश्न 2

कदाचित् एकं .....(ii)..... गजयूथं वनान्तरात् तत्र आगच्छति।

हल

मञ्जूषा से उपयुक्त पद ।

उत्तर: पिपासाकुलं

प्रश्न 3

तस्य च सरोवरस्य तीरे समन्तात् सुकोमलभूमौ बहुनि .....(iii)..... सन्ति ।

हल

मञ्जूषा से उपयुक्त पद ।

उत्तर: शशक – बिलानि

प्रश्न 4

गजानां परिभ्रमणेन तेषु बिलेषु बहवः शशकाः .....(iv)..... भवन्ति ।

हल

मञ्जूषा से उपयुक्त पद ।

उत्तर: क्षतविक्षताः

प्रश्न 5

स्वरक्षार्थं च ते .....(v)..... चिन्तयति ।

हल

मञ्जूषा से उपयुक्त पद ।

उत्तर: उपायं

प्रश्न 6

एषः सरोवरः चन्द्रस्य .....(vi)..... अस्ति ।

हल

मञ्जूषा से उपयुक्त पद ।

उत्तर: वासस्थानं

प्रश्न 7

यदा शशका: जीवन्ति तदा एव चन्द्रः .....(vii)..... भवति ।

हल

मञ्जूषा से उपयुक्त पद ।

उत्तर: प्रसन्नः

प्रश्न 8

गजराजः शशकराजेन .....(viii)..... सरोवरस्य समीपं गच्छति ।

हल

मञ्जूषा से उपयुक्त पद ।

उत्तर: सह

प्रश्न 9

सः जले चन्द्रस्य .....(ix).... पश्यति ।

हल

मञ्जूषा से उपयुक्त पद ।

उत्तर: प्रतिबिम्बम्

प्रश्न 10

सः गजयूथः पुनः कदापि .....(x)..... समीपं न आगच्छति ।

हल

मञ्जूषा से उपयुक्त पद ।

उत्तर: सरोवरस्य